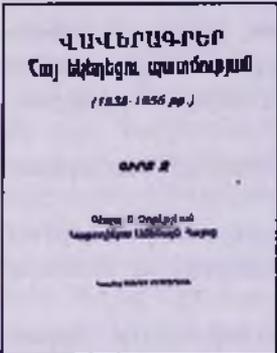
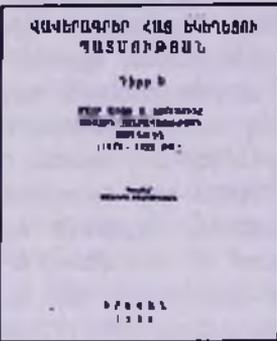


ԱՐՇԱԿ ԱԲԵՂԱ ԽԱՇԱՏՐՅԱՆ

ԱՐԺԵԱՎՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անցյալը հաճախ գայթակղության քար է դառնում: Ոմանք անցյալը դիտում են սոսկ որպես հետամնացության ու ժամանակավրեպության մի արտահայտություն, ուրիշներն այն դարձնում են տեսիլք՝ ամբողջ մի կյանք վատնելով անցյալի խնկարկմամբ ու թմբկահարմամբ:

Սակայն որքան էլ որ անցյալը հարաբերվի այս երկու ըմբռնումների հետ, ուրիշ մի մոտեցման է կարող, մոտեցում, որի անկյունաքարը իրատեսությունն է: Իրատեսությունը ձևավորվում է փաստերի անաչառ վերլուծմամբ ու համադրմամբ: Եվ եթե մեր ժողովրդի պատմության ոչ բոլոր ժամանակահատվածների վերաբերյալ մենք կարող ենք լիովին ամբողջական պատկերացում կազմել (այն պարզ պատճառով, որ հիշատակություններ չկան և կամ քիչ են), ապա ոչ վաղ անցյալի դեպքում վիճակը միանգամայն այլ է: 19-րդ դարի վերջից սկսյալ պատմության լուսաբանման համար մեզ հստակ ու մեկին պատկերացումներ են տալիս նաև «Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմության» մատենաշարի հատորները, որոնցից երկուսը՝ հինգերորդը և վեցերորդը, հրատարակվեցին բոլորովին վերջերս:



Այս երկու հատորները լույս են ընծայվել բազմավաստակ արխիվագետ Սանդրո Բեհրույանի աշխատասիրությամբ, Հայաստանում քրիստոնեության պետականորեն ընդունման 1700-ամյակի գրասենյակի վարիչ-քարտուղար Տ. Մեսրոպ արքեպս. Աշճյանի նախաձեռնությամբ և մեկենասությամբ ամերիկահայ ազնվաբարո բարերար Սուրեն Փափազյանի՝ ի հիշատակ վերջինիս սիրեցյալ և վաղամեռիկ որդու՝ Արամ Փափազյանի:

Ինչպես և հուշում է մատենաշարի անվանումը, ջանադիր արխիվագետը լույս ընծայված հատորներում զետեղել է Հայ Եկեղեցու պատմության նորագույն շրջանի բազմակողմանի ու բազմաբնույթ գործունեությունն արտացոլող պատմական վավերաթղթեր:

Հայ Եկեղեցու պատմությանը վերաբերող վավերագրերի մատենաշարի հինգերորդ հատորը նվիրված է Հայ Եկեղեցու 1918-20 թթ. ծավալած գործունեությանը: Իրապես բարդ ու բազմակնճիռ խնդիրներով լեցուն մի ժամանակաշրջան, երբ Առաջին աշխարհամարտի բոցերից հազիվ փոքր-ինչ հանգիստ

առած աշխարհը պետք է բռնկվեր արդեն Ռուսաստանում ծայր առած և աստիճանաբար ծավալվող սոցիալիստական հեղափոխության մրրիկով:

Քաղաքական իրադրության այսպիսի թոհուրոհի մեջ բացառիկ ու ճակատագրական իրավիճակ էր ստեղծվել նաև Հայաստանում, որտեղ սոցիալապես անապահով ու արևմտահայության արհավիրքների սոսկումով ապրող հայ շրջակայքի մեծ մասը, ի հավելումն ամենայնի, ստիպված էր նաև ապաստան տրամադրելու թուրքական բռնություններից մազապուրծ եղած սովալլուկ ու խեղճ իրենց ազգակիցներին:

Այս ամենին եթե ավելացնենք նաև այն, որ թուրքական զորքերը, օգտվելով պատմաքաղաքական խառնակ իրավիճակից, ներխուժել էին նաև Արևելյան Հայաստան և հետևողականորեն փորձում էին նվաճել ռուսական ազդեցության ներքո գտնվող այս հատվածը, կունենանք 1918-20 թթ. Արևելյան Հայաստանում առկա քաղաքական իրավիճակի, տիրող տրամադրությունների ու կացության մոտավոր համապատկերը, որի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է նկատի առնել այդ տարիներին Հայ Եկեղեցու ծավալած գործունեությունը, որը չափազանց վառ գույներով է արտացոլված խնդրո առարկա հատորում: Ինչպես դիպուկ կերպով նկատել է Տ. Մեսրոպ արքեպս. Աշճյանը հատորի «Երկու խոսք» բաժնում. *«Այս հատորին մեջ փաստաթուղթեր կան՝ որոնք իրենց բովանդակությամբ յարգանք կը պարտադրեն մեզի, հանդէպ անոնց՝ որոնք հեղինակներն են այդ փաստաթուղթերուն, և կան գնահատենք անոնց հոգին, սիրտը, հայրենասիրութիւնը, մշակոյթի հանգէպ պաշտամունքը, հայրենիքի հանդէպ խոր հաւատքը, որոնք բոլորը կը վերբերուին այդ երբեմն մազաղաթաման էջերէն...»*¹:

Ընդհանուր խոսքերը մասնավորեցնելով՝ պետք է նշել, որ իրապես հատորում տեղ գտած փաստաթղթերն ամենատարբեր ու բազմաբնույթ հարցերի առնչվելու հետ միաժամանակ արտացոլում են Հայոց Եկեղեցու այդ շրջանի գործունեության երեք հիմնական ոլորտները.

1. Փաստաթղթեր, որոնք ներկայացնում են Հայոց Եկեղեցու հարաբերությունները արտաքին աշխարհի հետ:

2. Վավերագրեր, որոնք վերաբերում են հայ հոգևորականության գործուն մասնակցությանը ներքին կյանքի զանազան միջոցառումներին ու ձեռնարկներին:

3. Վավերագրեր, որոնք առնչվում են Եկեղեցու և նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունների կանոնակարգմանը:

Անդրադառնալով հատորում ընդգրկված նյութերի վերը նշված ուղղություններից յուրաքանչյուրին:

Ակնհայտ և պատմականորեն փաստված ճշմարտություն է, որ Հայոց Եկեղեցին հիմնադրման օրվանից սատարել է հայրենի պետությանը և պետականության չզոյության պայմաններում հաշտ արտաքին աշխարհի ստանձնել հայ ժողովրդի ներկայացուցչությունը:

¹ Սանդրո Բեհրուդյան, «Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության», Գիրք Ե, Երևան, 1999, էջ 3:

Նույն կերպ, 1918-20 թթ., երբ Հայաստանի նորաստեղծ պետությունը տակավին ճանաչում և հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանող ներկայացուցչական մի մարմնի հեղինակություն չունեի, Հայոց Եկեղեցին, հանձինս Ամենայն Հայոց Հայրապետի և հայ բարձրաստիճան հոգևորականության, ինքն էր ստանձնել հայ ժողովրդի մտահոգություններն ու ցավերը, տրամադրություններն ու ընդվզումներն արտաքին աշխարհին փոխանցող պատգամախոսի պարտականությունները:

Այս առումով հատկանշական է Գևորգ Ե Կաթողիկոսի 1918 թ. Պարսից Շահին ուղղած նամակը, որում Ամենայն Հայոց Հայրապետը արտահայտում է իր մտահոգությունը՝ կապված Ատրպատականի երեսուն գյուղերի հայ ազգաբնակչության գոյավիճակի հետ, ովքեր բռնությունների էին ենթարկվել պարսից խաների կողմից: Նամակի վերջում Գևորգ Կաթողիկոսը հայց է ներկայացնում Պարսից Շահին. «...սանձել խաների անհանդուրժելի ապերասանությունը, զսայել նոցա, պատժել և հրամայել արդարադատություն, վերադարձնելով կողոպտուած ինչքը հայերին, որոնք միշտ վայելել են Ձերոջ Անճութեան բոլոր շնորհները»²:

Հատկանշական է, որ Գևորգ Ե Կաթողիկոսի դիմումը անարձագանք չի մնում, և Պարսկաստանի արտաքին գործոց նախարարը համուն Շահի հավաստիացնում է, որ հայերի ապահովության համար անհրաժեշտ միջոցներ կձեռնարկվեն:

Սեկ ուրիշ վավերագիր, որը թեև Հայոց Եկեղեցու արտաքին հարաբերությունների ոլորտին չի վերաբերում, բայց և այնպես լիարժեքորեն արտահայտում է ժամանակաշրջանի իշխող տրամադրություններում Եկեղեցու և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ունեցած ներկայացուցչական բացառիկ լիազորություններն ու գործառույթները:

1918 թ. մարտի 23-ով թվագրված հետևյալ վավերագրում «Սշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը դիմում է Գևորգ Ե Կաթողիկոսին՝ Հայոց դատի պաշտպանությունը ստանձնելու և Ամենայն Հայոց Հայրապետության հեղինակությունը գործադրելու խնդրանքով (ՏԵՍ էջ 18-20):

Այն հանգամանքը, որ «Սշակ»-ի խմբագրությունը և նրան հարող գաղափարական որոշ հոսանքներ զգալիորեն թոթափել էին նախորդող տասնամյակներին Հայոց Եկեղեցու նկատմամբ ցուցաբերած կծու և անառողջ քննադատությամբ լեցուն իրենց հայացքները և հանգել այն մտքին, որ արտաքին աշխարհում Եկեղեցին վայելում է բարձր վարկ ու հեղինակություն, արդեն իսկ հավաստում է այն իրականության, որ միջազգային ասպարեզում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը իսկապես լայն ճանաչում ուներ:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության բացառիկ հեղինակությունն արտաքին աշխարհում նույնքան կարևոր ու անփոխարինելի կշիռ էր հաղորդում նրան Հայաստանի Հանրապետության հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Հատորի հեղինակի գործը կարևորվում է հատկապես այն իրողությամբ, որ նա ընթերցողին վավերագրերի միջոցով ներկայացրել է Հայաս-

² Նույն տեղում, էջ 15:

տանի- համար այդքան դժվարին ու ծանր պայմաններում, ներքին կյանքում Չայոց Եկեղեցու ծավալած գործունեությունը:

Այս առումով վավերագրերի մի ստվար մաս վերաբերում է բանակին, նրանում տեղ գտած երևույթների գնահատմանը, և առավելաբար Կաթողիկոսության՝ նորաստեղծ հանրապետության պաշտպանությունն ամուր հիմքերի վրա դնելու ուղղությամբ գործադրած ջանքերին: Փաստաթղթերից մեկն, օրինակ, բանակում զինվորական քահանաների գործունեության կանոնակարգմանը նվիրված ծրագիր է: Հատկանշական է, որ կանոնադրության մեջ քահանաներին շնորհվել է ոչ միայն հոգևոր-բարոյական գործունեության արտոնություն, այլև ազգային-հայրենասիրական ոգին բարձր պահելու նպատակով հրահանգվել է «ղասախօսել նաև ազգային եկեղեցական պատմութիւնից՝ վատ պահելով նրանց մէջ պարտքի գիտակցութիւնը և սեր դէպի ազգը և ազգային սրբութիւնները»³:

Սեկ ուրիշ վավերագրում, կրկին թելադրված ազգային ինքնապաշտպանության ու ներքին բարօրության շահերից Գարեգին եպս. Հովսեփյանն իր մտահոգություններն է արտահայտում բանակի վերաբերյալ: Դատապարտելով բանակից դասալքության տարածված երևույթը և «ներքին թշնամի» որակելով այն, նա եզրակացնում է. «ղասալքութիւնը, իրօք, դատաճանութիւն է հայրենիքի դէմ, որ անգիտակցաբար ձեռք է տալիս արտաքին թշնամուն խորտակելու մեր քանկագին ազատութիւնը»⁴:

Բանակն ամբողջովին Ամենայն Չայոց Կաթողիկոսության ուշադրության կենտրոնում էր, և այն հանգամանքը, որ հայկական զորամասերն իրենց դրսևորած մարտական ոգով ու խիզախությամբ անհմարին թվացող ճակատամարտեր էին շահում, անշուշտ Եկեղեցու ծավալած ջանադիր գործունեության արդյունքն էր նաև: Ասենք նաև, որ Սայր Աթոռի կողմից առաջարկվել ու Գևորգ Ե Կաթողիկոսից հաստատվել էր, որ պետք է «ըստ ամենայնի աջակցել կառավարութեանը այս խնդրում»⁵:

Թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին հարաբերություններում Ամենայն Չայոց Կաթողիկոսության ունեցած մեծ դերն ու կշիռը բնական է, որ յուրահատուկ անհրաժեշտություն էին ստեղծելու կանոնակարգման ենթարկելու և կամ հարաբերության որոշակի ձև ու բովանդակություն հաղորդելու Չայաստանի Հանրապետության հետ Չայոց Եկեղեցու փոխհարաբերություններին:

Եթե Եվրոպական երկրներում պետության ու Եկեղեցու հարաբերություններում տարբեր ժամանակահատվածներում նկատելի են եղել որոշ ձևախեղումներ ու արտառոց դրսևորումներ, ապա ի պատիվ Չայոց Եկեղեցու պետք է նշել, որ նման երևույթներ տեղ չեն գտել մեր Եկեղեցու պատմության ընթացքում: Եվ բազմափաստակ արխիվագետի մոտեցումը չափազանց գնահատելի է այն առումով, որ հատորում ներկայացրել է մի շարք վավերագրեր, որոնք մեկ անգամ ևս հավաստում են այս իրողությունը:

³ Նույն տեղում, էջ 73:

⁴ Նույն տեղում, էջ 513:

⁵ Նույն տեղում, էջ 504:

Դրանցից մեկը, օրինակ, պարունակում է Հայաստանյայց Առաքելական Մայր Եկեղեցու և Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետության միջև կնքվելիք դաշնագրի նախագիծը, որը սակայն կյանքի չկոչվեց Հայաստանի խորհրդայնացման պատճառով:

Սակայն ներկա պայմաններում կարծում ենք որևէ դժվարություն չկա նախագծում առկա դրույթները կյանքի կոչելու:

Փոխանակ մտացածին, օտար, մեր արմատներից ու ազգային շահերից չբխող սնամեջ տեսությունների ու հայացքների, պրն. Սանդրո Բեիբուդյանը ընթերցողի առջև է դրել մի փաստաթուղթ, որում մի շարք արժեքավոր գաղափարներ կան հատկապես այսօր կիրառելու համար:

Վերը նշված փաստաթղթում, ի շարս մի շարք կետերի, գրված է նաև «Հայաստանեայց Առաքելական Մայր Եկեղեցին սրբազործում է Միացեալ և Անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը և օրինում նրա օրինական ու Վեհապետական իշխանութիւնը, իսկ Հայաստանի Հանրապետութիւնը երաշխաւորում է Մայր Աթոռի և Նորին Վեհափառութեան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախամեծար ու գերիշխան իրաւունքները ազգային-եկեղեցական և կրօնաքարոյսկան խնդիրներում»⁶:

Սա միանգամայն փոխշահավետ, ազգօգուտ ու հասարակական կյանքի ոլորտներն ըստ պատկանելվույն սահմանագծելու առողջ մոտեցում է:

Բացի հատորում առկա այն փաստաթղթերից, որոնք փորձեցինք խմբավորել երեք ուղղությունների մեջ, կան նաև արժեքավոր ուրիշ հարուստ նյութեր, որոնցից արժե անդրադառնալ հատկապես Ապրիլի 24-ին, որպես հայոց Սեօ եղեռնի խորհրդամիշի և սգո օր հռչակելու վերաբերյալ եղած վավերագրերին⁷:

Հատկանշական է, որ նրանցում ներկայացված առաջարկներն առաջին փորձերն էին Ապրիլի 24-ը, որպես համազգային սգո օր ճանաչելու ճանապարհին:

Հաջորդ վեցերորդ հատորը նվիրված է Գևորգ Ձ Կաթողիկոսին: Հեղինակը վավերագրերի նպատակային ընտրությամբ ընթերցողի առջև է դրել Հայ Եկեղեցու դժվարին մի ժամանակաշրջանի պատմությունը, որն ընդգրկում է 1938-ից մինչև 1955 թվականը, այսինքն՝ խորեն Ա Կաթողիկոս Սուրադբեկյանի ողբերգական վախճանից հետո Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանի Կաթողիկոսական Տեղապահ և ապա Ազգընտիր Տեղակալ ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրվելն ու վախճանը: Հատորի վերջում գետեղված են նաև մի քանի վավերագրեր նվիրված Գևորգ Ձ Կաթողիկոս Չորեքյանի մահվանից հետո կաթողիկոսական նոր ընտրությունների կազմակերպման որոշ դրվագների և ապա Վազգեն եպիսկոպոս Պալճյանի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրվելուն:

Գևորգ Ձ Կաթողիկոս Չորեքյանին նվիրված այս հատորը այն կազմող հեղինակի հավաստմամբ, «զալիս է պատասխանելու բազմաթիվ

⁶ Նույն տեղում, էջ 514:

⁷ Նույն տեղում, էջ 360-363:

«Ինչու»-ների, ցույց տալու, քե ինչպես և ինչ միջոցով, որպիսի գոհողությունների գնով Հայ Եկեղեցին կարողացավ հաղթահարել անլուր հալածանքներն ու դժվարությունները և դուրս գալով ճգնաժամից՝ ուղղել կորացած մեջքը, վերստին դուրս գալով լայն ճանապարհ»⁸:

Հայ Եկեղեցու դժվարին ճգնաժամից դուրս գալու գործում անուրանալի է զևարդ Ձ Կաթողիկոսի դերը: Առավել ճշգրիտ ու որոշակի գնահատած լինելու համար երջանկահիշատակ Կաթողիկոսի ծավալած գործունեության բացառիկ նշանակությունը, հարկ է անդրադառնալ այս շրջանում Հայ Եկեղեցու և ընդհանրապես Հայաստանի քաղաքական կյանքում առկա ճգնաժամային իրավիճակին, երբ ամենայն ուժգնությամբ աշխատում էր բուշևիկյան որևէ այլախոսություն չհանդուրժող մեխանիզմը: Դեռևս չէին դադարել 30-ական թվականների սկզբից ծայր առած հալածանքները, որոնց հետևանքով հարյուրավոր հոգևորականներ ու բազմահազար հայեր աքսորվեցին հեռավոր Սիբիր, որտեղ տաժանելի պայմաններում կամ մահացան և կամ էլ սպանվեցին:

Հոգևորականության նկատմամբ կիրառվող հալածանքների բուռն ալիքը ուղեկցվում էր համապատասխան գաղափարական հողի նախապատրաստմամբ: Այս ճանապարհի հարթման նպատակով ոմն Ս. Սուրգունյան 1938 թվականին գրում է. «Կապիտալիզմի մնացորդների վերացումը մարդկանց գիտակցությունից անհրաժեշտ պահանջ է և պարտականություն հորիորդային երկրի ամեն մի ազնիվ քաղաքացու համար:

Այդ վնասաբեր մնացորդների շարքում առաջին տեղերից մեկն են գրավում կրոնական հավատալիքները, որոնք դեռ մնացել են որոշ տարրերի գիտակցության մեջ»⁹:

Շարունակելով մոլուցքով ու խաբեությամբ լեցուն իր խոսքը, Սուրգունյանն անդրադառնում է հոգևորականության պարտականություններին, որը նա բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Մնահավատություններն ամրացնել հավատացյալների գիտակցության մեջ, խաբեությամբ ծեսեր վաճառել նրանց, չեղած «սրբերի» շինծու հրաշքների առասպելներով շշմեցնել հավատացյալներին, ցնորական դրախտի հրապույրով խաբել և դժոխքով սարսափեցնել ու իրենց ազդեցության տակ պահել մարդկանց, պայքարել լուսավորության, գիտության դեմ և ընդհատակյա լուծեսությամբ ու ոճիրներով պայքարել հոգուտ իր դասի շահերի և ի վնաս ժողովրդի»¹⁰:

Կոմունիստների հակաեկեղեցական նման կեցվածքի հետևանքով բնական է, որ գաղափարական հողի նախապատրաստմանը պետք է հաջորդեին բուն բռնությունները:

Ժողովածուի մեջ տեղ գտած վավերագրերի մի շարք արտացոլում է այդ հալածանքների իրական պատկերը:

⁸ «Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության», Երևան, 1999, գիրք 2, էջ 5:

⁹ Լույն տեղում, էջ 13:

¹⁰ Լույն տեղում, էջ 14:

Եկեղեցուց խլվում են կալվածքներն ու գույքը, փակվում են մի շարք եկեղեցիներ, սկսվում է հոգևորականության նկատմամբ կանխատրամադրված մի քաղաքականություն վարվել:

Սստիճանաբար թեժացող այս հալածանքները մեղմանում են միայն Գայրենական մեծ պատերազմի սկսումով, երբ Պետրոս արքեպիսկոպոս Չորեքյանի տքնաջան ջանքերով Գայոց եկեղեցին հաշտ կոմունիստական վերնախավի կարողանում է հաստատել Ամենայն Գայոց Կաթողիկոսության հայությանը համախմբող ու Գայրենիքի պաշտպանության համար ամեն զոհողության զնացող բացառիկ դերը:

Վավերագրերի մի խումբ ներկայացնում են պատերազմի դաժան տարիներին Ազգընտիր Տեղակալ Պետրոս արքեպիսկոպոս Չորեքյանի այն թրթալկությունները, որոնք նվիրված են «Սասուցի Դավիթ» տանկային շարասյան ստեղծման համար կատարված հանգանակություններին ու դրանց նպատակային իրացմանը: Չանգանակությանը անձնապես իր նպաստն է բերում նաև Ազգընտիր Տեղակալ Պետրոս արքեպիսկոպոսը՝ տանկային շարասյան ստեղծման համար նվիրաբերելով թանկարժեք մի պանակե, աղամանոյա քարերով երկու խաչեր և այլն¹¹:

Չատկանշական է, որ Ազգընտիր Տեղակալի ջանքերով հանուր հայության խորհրդային գործերին ցուցաբերած աջակցությունը չի վրիպում Ստալինի հայացքից, և նա, ով իր ամբողջ կառավարման ընթացքում փոքր-խկ բարյացակամություն չի ունեցել կրոնի և հոգևորականության նկատմամբ, հարկ է համարում շնորհակալական նամակ հղել Պետրոս արքեպիսկոպոսին:

«Խնդրում եմ հաղորդել հաւատացեալ հայութեան (հայերին), որոնք դրամական միջոցներ են ներմուծել Դավիթ մասունցու անւան տանկային շարասեան կառուցման համար, իմ ողջոյնը և կարմիր բանակի շնորհակալութիւնը»¹², գրված է Ստալինի 1944 հունիսի 7-ի թվակիր նամակում:

Դյուրին չէր խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում, երբ պետական շրջանակներում եկեղեցու նկատմամբ ձևավորված խիստ բացասական միտումներն ամբողջանում էին «Ֆարաջայավորների» դեմ բուռն անհամդորժողականությամբ, արժանանալ այդ հալածանքը սանձազերծող գաղափարա-հայրերից թերևս ամենահերեշավորի՝ Ստալինի բարյացակամ վերաբերմունքին:

Սակայն այս վերաբերմունքը Պետրոս արքեպիսկոպոսը նվաճել էր տքնաջան աշխատանքով ու բացառիկ տոկունությամբ: Գայաստանի ներքին թեմերը հիմնովին կամ գրեթե կազմալուծված էին, չէին գործում թեմական կառույցները, քայց այս ծանր իրավիճակում Ազգընտիր Տեղակալ Պետրոս արքեպիսկոպոսը սերտ համագործակցություն էր հաստատել Գայ եկեղեցու արտաքին թեմերի հետ, ինչի շնորհիվ հնարավոր էր դառնում պահպանությունը հայ ժողովրդի հոգևոր միության:

Ժողովածուում ընդգրկված են Մայր Աթոռի և արտաքին թեմերի հարաբերությունը արտացոլող մի շարք վավերագրեր:

¹¹ Լույն տեղում, էջ 221-222:

¹² Լույն տեղում, էջ 222:

Դրանցից մեկում Գևորգ Ջ Կաթողիկոսը 1948 թվականին, դիմելով Տիրան հաս. Ներսոյանին, գրում է. «Ա. Էջմիածինը գլխաւորում է Հայ Եկեղեցին. ինքնին հասկանալի է ուրեմն, որ Էջմիածնի զօրացումը նշանակում է Հայ Եկեղեցու զօրացումը: *Հայ Եկեղեցու միասնութիւնը և ազգահաւաքը Էջմիածնի զօրացման նպաստող հանգամանքներ են.* (ընդգծումը մերն է - հ.) սակայն նորա իրական զօրացման և անկախացման հիմքն է՝ զարգացած և հոգով Եկեղեցուն ու ազգին նուիրուած հոգևորականութիւնը և նորա տնտեսական ապահովութիւնը»¹³:

Հարաբերությունների այս ծիրի մեջ Գևորգ Չորեքչյանը ամենասերտ հաղորդակցությունների մեջ է մտնում հատկապես Հյուսիսային Ամերիկայի, Հունաստանի, Բուլղարիայի, Պարսկաստանի Հայոց թեմերի հետ, որոնց առաջնորդների և թեմական կառույցների պատասխանատուների կողմից համապատասխան տեղեկություններ է ստանում թեմերի ներքին կյանքի մասին՝ միաժամանակ բարոյական ու նյութական օժանդակություն ստանալով Մայր Աթոռի ծով կարիքների բավարարման համար:

Ուշագրավ է, որ արտաքին թեմերի հետ հարաբերությունը խիստ կարևորվում էր հատկապես Խորեն Ա Կաթողիկոսի վախճանումից հետո, երբ կաթողիկոսական նոր ընտրությունների անցկացման համար անհրաժեշտ էր ամբողջ Ափյուռքից ի մի բերել ողջ հայությունը ներկայացնող պատվիրակներին: Պետք է նշել, որ թե՛ ենթակայական և թե՛ առարկայական պատճառներով 1938-1945 թվականների ընթացքում հնարավոր չեղավ կաթողիկոսական ընտրություններ անցկացնել:

Այն սուկալի ու մղծավանջային իրավիճակը, որ ձևավորվել էր բուշնիկյան մամլիչի ազդեցության տակ, մի շարք սփյուռքահայ հոգևոր և ազգային գործիչների մեջ կասկածանտություն էին առաջացրել՝ Հայաստանում հնարավոր բռնությունների ենթարկվելու համար, և երկրորդը, որ ամհմարին էր դարձնում Ազգային Եկեղեցական ժողովի գումարումը, երկրորդ աշխարհամարտի սկսվելն էր: Ժողովածուում ամփոփված է կաթողիկոսական նոր ընտրության կազմակերպման հետ առնչվող վավերագրերի մի ստվար շարք, որում արտացոլվում են այն բոլոր դժվարություններն ու խոչընդոտները, որոնք արգելակում էին Ազգային Եկեղեցական ժողովի գումարմանն ու նոր Կաթողիկոսի ընտրության կայացմանը:

1940 հունիս 9 թվակիր մի վավերագրում ամփոփված է Գևորգ արքեպս. Չորեքչյանի հաղորդումը Գերագույն Հոգևոր Խորհրդին, որում Գևորգ արքեպիսկոպոսը ծանուցում է, թե Գերագույն Խորհրդի նախագահ Սաքակ Պապյանի հավաստմամբ «(Կաթողիկոսական) ընտրութիւնը անշուշտ տեղի պիտի ունենայ, սակայն եթէ այժմ լինի, չեն կարող թոյլատրել մուտքը արտասահմանի պատգամաւորների՝ նկատի առնելով ներկայ քաղաքական կացութիւնը»¹⁴:

¹³ Լույն տեղում, էջ 452:

¹⁴ Լույն տեղում, էջ 63-64:

Սեկ ուրիշ վավերագրում, որը պարունակում է 1941 թվականի ապրիլի 10-13-ին Ս. Էջմիածնում գումարված Ազգային Եկեղեցական ժողովի նիստերի արձանագրությունները, հաստատվում է, որ «Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութիւնը յետաձգուած է»¹⁵: Այս նշվում են նաև պատճառները, որոնց շարքում ամենահիմնականը արտասահմանի պատգամավորների ժողովին մասնակցել չկարողանալն էր:

Ժողովում որոշվում է նաև, որ մինչև կաթողիկոսական նոր ընտրությունների կատարումը, Հայ Եկեղեցու ժամանակավոր կառավարումը իրականացնելու համար ընտրել Գևորգ արքեպս. Չորեքչյանին, ով այդուհետ կրելու էր Ազգընտիր Տեղակալ տիտղոսը:

Չորս տարի անց միայն, 1945 թվականի հունիսի 16-22-ին, հնարավոր եղավ գումարել այնքան սպասված Ազգային Եկեղեցական ժողովը:

Վավերագրերից մեկում, որը համառոտ հաղորդում է նշված ժողովի մասին, վկայվում է, որ «գաղտնի քուէարկութեամբ միածայն Ծայրագոյն Պատրիարք, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեց Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչեանը: Ընտրութիւնից յետոյ Եկեղեցական ժողովի ամբողջ կազմը երգեց «Էջ Սիածինն ի Հորէ»:

1945 թվականին գումարված ժողովի կարևորությունը շեշտվում է նաև այն հանգամանքի շնորհիվ, որ այս ժողովի ընթացքում ընդունվեց մի կանոնադրություն, որը ցարդ ուղենիշ է կաթողիկոսական ընտրությունների կազմակերպման համար:

Ներկայացված այս հարցերով հարկավ չի սահմանափակվում Սանդրո Բեհբուդյանի կազմած վավերագրերի մատենաշարի հինգերորդ և վեցերորդ հատորների ունեցած կարևորությունը, ուստի և ընդգրկված ժամանակահատվածներում Հայոց Եկեղեցու պատմությունը և ժամակալած գործունեությունը առավել հանգամանալից կերպով ներկայացնելու համար խիստ հանձնարարելի է այդ հատորներում զետեղված սկզբնաղբյուրային նյութերի հիման վրա նոր ուսումնասիրություններ կատարելը:

Վերջում ավելացնենք, որ այս առումով կազմող հեղինակի կողմից իսկ ստեղծվել են անհրաժեշտ դյուրություններ, շնորհիվ հատորների վերջում ամփոփված նյութերի և փաստաթղթերի, օգտագործված ֆոնդերի և անձնանունների ցանկերի:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 108: